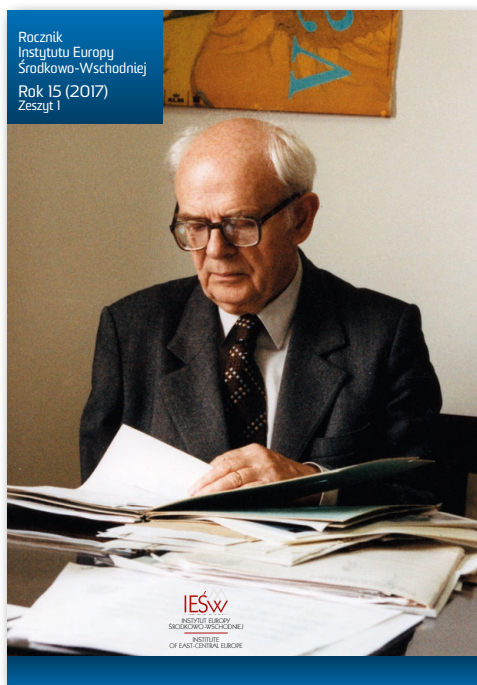

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

Szczegóły publikacji oraz instrukcje dla autorów:

<http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>

ISSN 1732-1395

**Recenzja książki: Rafał Marcelli Blüth,
„Likwidacja leninowskiej elity” oraz inne
pisma sowietologiczne 1933-1938,
wybór, wstęp i noty Marek Kornat,
Towarzystwo „Więź”, Warszawa 2016, s. 295**

Michał Kozłowski

Opublikowany online: 07.05.2018

Sposób cytowania: M. Kozłowski, *Recenzja książki: Rafał Marcelli Blüth, „Likwidacja leninowskiej elity” oraz inne pisma sowietologiczne 1933-1938, wybór, wstęp i noty Marek Kornat, Towarzystwo „Więź”, Warszawa 2016, s. 295, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 15 (2017), z. 1, s. 203-209.*

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” uzyskał bardzo wysoki wynik – 14 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Michał Kozłowski

**Recenzja książki: Rafał Marcelli Blüth, „*Likwidacja leninowskiej elity*” oraz *inne pisma sowietologiczne 1933-1938*,
wybór, wstęp i noty Marek Kornat,
Towarzystwo „Więź”, Warszawa 2016, s. 295**

Od czasu upadku Związku Radzieckiego nie słabnie zainteresowanie historyków przeszłością tego państwa. Częściowe otwarcie archiwów byłego ZSRR było i nadal pozostaje zjawiskiem sprzyjającym rozwojowi badań naukowych.

Refleksja nad okresem wielkiej czystki rozpoczęła się jednak już w czasie jej trwania. Już w 1940 roku Arthur Koestler opublikował swoją słynną powieść *Ciemność w południe*. Jedenaście lat później ukazała się książka *Wielka Czystka* Aleksandra Weissberga-Cybulskiego. Procesy moskiewskie stały się też kanwą filmu *Mission to Moscow* (1943) w reżyserii Michaela Curtiza, który rok później otrzymał Oscara za *Casablankę*. *Mission to Moscow* był niestety oparty na bałamutnych wspomnieniach Josepha E. Daviesa, ambasadora USA w Moskwie¹.

Historiografia może dziś pochwalić się sporą liczbą monografii dotyczących tego tematu. Pracę *The Great Terror* niedawno zmarłego Roberta Conquesta (1917-2015) uznaje się dziś za klasyczną pozycję². Warto podkreślić, że udział w rozwoju badań nad tym okresem mają również „historycy rewizjoniści”. Tym mianem określa się badaczy, którzy zerwali z „zimnowojenną” interpretacją dziejów Rosji przedre-

¹ O nim zob. B. Grzeloński, *Niedobrani sojusznicy. Ambasadorzy Roosevelta w ZSRR*, Warszawa 2013.

² Wydanie pierwsze w 1968 roku. W 1990 roku ukazało się wydanie uzupełnione: *The Great Terror. A Reassessment*. Przekład polski: *Wielki terror*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 1997.

wolucyjnej, rewolucji oraz ZSRR. Rewizjoniści postulują, aby historię tego państwa napisać na nowo jako dzieje procesów społecznych i gospodarczych³. Robert C. Tucker (1918-2010) opublikował w 1968 roku napisaną wspólnie z Stephenem F. Cohenem pracę *The Great Purge Trial*, która jest monografią procesu Bucharina. Tucker jest też autorem ważnej dwuczęściowej biografii Stalina. Stephen Cohen opublikował w 1973 roku znaczącą książkę *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888-1938*. Doniosłe są prace takich autorów jak Sheila Fitzpatrick⁴ czy J. Arch Getty⁵. Warto podkreślić, że również polscy badacze – Paweł Piotr Wiczorkiewicz (1948-2009) i Jakub Wojtkowiak – opublikowali fundamentalne rozprawy na temat represji w Armii Czerwonej. Ostatnio ukazała się książka Roberta Kuśnierza dotycząca wielkiego terroru na Ukrainie⁶. Niestety losy polskich komunistów w ZSRR czekają dopiero na opracowanie⁷.

W Polsce jako jeden z pierwszych o pokazowych procesach moskiewskich pisał Rafał Marceli Blüth (1891-1939)⁸. Był on rusycystą, krytykiem literackim oraz historykiem literatury. Studiował chemię na Politechnice Lwowskiej (1911-1914), następnie polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim (1915-1921). W latach 1918-1921 pełnił służbę wojskową (wydział prasowy i polityczny Sztabu Generalnego). Związany z Kółkiem ks. W. Kornilowicza, przeszedł w 1921 roku z judaizmu na katolicyzm. Od 1922 roku uczestniczył w pracach Chrześcijańskiego Związku Akademików, a przede wszystkim Koła Studiów Katolickich, którego był współzałożycielem. W latach 1928-1929 wykładał

3 A. Nowak, *ZSRR jako przedmiot badań historycznych*, „Dzieje Najnowsze” 26 (1994), s. 103-111; M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007, s. 116, przyp. 177.

4 W języku polskim ukazały się jej prace: *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, przeł. J. Gilewicz, Kraków 2012; *Zespół Stalina. Niebezpieczne lata radzieckiej polityki*, przeł. K. Iwaszkiewicz, Wołowiec 2017; *Rewolucja rosyjska*, przeł. J. Bożek, Warszawa 2017.

5 W języku polskim ukazała się jego praca napisana wspólnie z Olegiem W. Naumowem: *Jeżow. Żelazna pięść Stalina*, przeł. G. Waluga, J. Złotnicki, Warszawa 2008.

6 P.P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937-1939*, Warszawa 2001; J. Wojtkowiak, *Polowanie na „Dalniewostoczników”. Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936-1939*, Poznań 2007; R. Kuśnier, *Czystki i terror na Ukrainie (1934-1938)*, Toruń 2016 (rec. M. Kozłowski, „Studia Orientalne” 2017, nr 1).

7 A.A. Myszkowski, *Słownik biograficzny komunistów polskich represjonowanych w ZSRR*, „Zeszyty Historyczne” (1984), z. 69, s. 41-80.

8 M. Kornat, *Bolszewizm – totalitaryzm – rewolucja – Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918-1939)*, t. 1, Kraków 2003, s. 121-122.

na Wyższych Kursach Nauczycielskich w Warszawie. Od 1929 roku brał udział w pracach Klubu Literackiego i Naukowego. W okresie 1929-1931 przebywał jako stypendysta Ministerstwa WRiOP w Paryżu, gdzie pracował nad książką o J. Conradzie oraz studiami nad A. Mickiewiczem. W 1933 roku uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim doktorat z zakresu rusycystyki za zbiór rozpraw dotyczących pobytu A. Mickiewicza w Rosji. W 1934 roku był współzałożycielem warszawskiego klubu rusycystów Domek w Kołomnie. Współpracował też z kwartalnikiem „Verbum”. Wreszcie był jednym z założycieli Zakładu w Laskach. W listopadzie 1939 roku został zamordowany przez Niemców w Natolinie pod Warszawą.

Jako badacz literatury Blüth interesował się przede wszystkim biografią i osobowością twórców. Zajmowały go psychologiczno-etyczne problemy w literaturze. Genezę utworów wyjaśniał za pomocą biografii i psychiki pisarza oraz innych tekstów literackich, intelektualno-religijnych prądów epoki. W interpretacji dzieł literackich stosował osiągnięcia psychoanalizy. Jego główne prace dotyczyły życia i twórczości A. Mickiewicza oraz J. Conrada. Jako rusycysta pisał o M. Gogolu, F. Dostojewskim i A. Buninie. W latach 1933-1939 na bieżąco omawiał aktualne wydawnictwa z zakresu literatury rosyjskiej i radzieckiej. Interesował się także historią katolicyzmu, zwłaszcza konwertytami w Rosji z okresu I połowy XIX wieku (M.S. Łunin, Z.A. Wołkońska, W.S. Pieczerin). Opublikował też prace nad stosunkiem Kościoła do zagadnień politycznych i społecznych w XX wieku. Blüth był również stałym sprawozdawcą z życia politycznego, społecznego i religijnego w Niemczech i ZSRR. Z warsztatem rusycysty stał się z czasem sowietoznawcą.

Antologię jego sowietologicznych prac otwiera wstęp *Tragizm i lekcja bolszewickiej Rosji. Pisma sowietologiczne Rafała Blütha* (s. 7-25) autorstwa Marka Kornata, nawiązujący tytułem do prac Martina Malii (1924-2004)⁹. W odróżnieniu od innych edycji opracowanych przez Kornata wstęp nie jest zbyt obszerny. Wynika to z tego, że kilka lat

9 M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, przeł. M. Hulas, E. Wyzner, Warszawa 1998; tenże, *Lekcja rewolucji rosyjskiej*, przeł. W. Doroń [Wiktor Dłuski], Kraków 1986. Druga praca ukazała się w „drugim obiegu”. Postulatem badawczym byłoby wznowienie tej książki w języku polskim.

temu Marek Kornat opublikował już wyczerpujące studium poświęcone R.M. Blüthowi¹⁰.

Książka składa się z 18 tekstów zgrupowanych w pięciu blokach tematycznych. Pierwszy blok *Likwidacja leninowskiej elity* (s. 27-127) to artykuły dotyczące trzech procesów moskiewskich. Jak powszechnie wiadomo, zabójstwo Kirowa (1 grudnia 1934) położyło kres krótkiej odwilży 1934 roku. Nastąpiła jednocześnie centralizacja władzy radzieckiej, czego wyrazem stały się niebawem nowa konstytucja, likwidacja oddziałów narodowych w Armii Czerwonej czy wprowadzenie nakuzy używania cyrylicy przez wszystkie narody w ZSRR. Stalin tworzył struktury nieformalne, skupiając kompetencje i znosząc je, zmieniając jednocześnie chwilowych faworytów. Wielka czystka była przez część apologetów przedstawiana jako rozumny krok mający na celu likwidację potencjalnej opozycji na wypadek wojny. Trzeba pamiętać, że oskarżeni często przyznawali się, że byli na usługach Niemiec czy Japonii. Dziś już wiemy, że Stalin określał w najdrobniejszych szczegółach zarówno scenariusz, jak i inscenizację procesów moskiewskich. W styczniu 1937 roku podczas II procesu moskiewskiego Goebbels zapisał w „Dzienniku”: „Znów proces pokazowy w Moskwie. Tym razem oskarżeni są niemal wyłącznie Żydami. Führer ciągle nie wierzy, że mamy do czynienia z ukrytą tendencją antysemicką. Możliwe, że Stalin chce się pozbyć Żydów. Sprawę należy śledzić”¹¹. Blüth uważał, że operacja pozbycia się leninowskiej gwardii pozwoliła Stalinowi wynieść nowe pokolenie technokratów w partii, którzy tylko jemu zawdzięczali swoją karierę. Źródła tego procesu były według polskiego rosojznawcy przygotowywane już w 1923 roku. Ich początkiem było usunięcie opozycji w partii w 1929 roku. Okres 1934-1938, według rusycysty, wzmocnił jedynowładztwo Stalina. Istotny dla przebiegu tego procesu był czynnik międzynarodowy, zwłaszcza polityka Hitlera. Trzy pokazowe procesy były jednak tylko wstępem do wielkiego terroru – ponurych czasów „jeżowszczyzny”. „Był to czas, kiedy uśmiechali się tylko martwi, szczęśliwi że mają spokój” – pisała Anna Achmatowa.

10 M. Kornat, *Rafał Marceł Blüth, czyli o potępieniu obydwu totalitaryzmów*, [w:] *Niepiękny wiek XX. Profesorowi Tomaszowi Szarocie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2010, s. 47-69.

11 J. Goebbels, *Dzienniki*, wyboru dokonał, z języka niemieckiego przeł., wstępem i przypisami opatrzył E.C. Król, t. 1, Warszawa 2013, s. 368.

Kolejny blok tematyczny *Nowa inteligencja sowiecka* (s. 129-189) to rozważania nad społeczeństwem i kulturą opublikowane na łamach różnych pism w latach 1933-1936. Przeobrażenia kulturalne w ZSRR były dla polskiego obserwatora jawnymi odstępstwami od praktyk i założeń leninizmu. Trzeci zbiór artykułów *Walka z religią* (s. 191-216) jest poświęcony bliskim autorowi tematami religijnym. Dotyczą one położenia chrześcijaństwa w ZSRR. Jeden z opublikowanych tekstów poświęcony jest akcji neounijnej w Rosji. Pierwsze próby powołania do życia katolickiego obrządku bizantyńsko-słowiańskiego miały miejsce w Cesarstwie Rosyjskim za pontyfikatu papieża Leona XIII. Zostały one częściowo urzeczywistnione podczas rewolucji 1917 roku poprzez powołanie na terenie Rosji egzarchatu. W wyniku zwycięstwa bolszewików kościół ten został całkowicie zniszczony. Zdaniem Wacława Hryniewicza wykorzystywanie słabości Cerkwi prawosławnej po wybuchu rewolucji bolszewickiej przez Kościół rzymskokatolicki w celu prowadzenia ewangelizacji Rosji nie tylko zaogśniło stosunki między Stolicą Apostolską a Cerkwią, ale też spowodowało wzrost nastrojów antykatolickich we władzach bolszewickich¹².

Akcja neounijna ograniczyła się do terytorium II Rzeczypospolitej. Trudno zgodzić się z opinią Marka Kornata, że brak jest nowych opracowań na ten temat (s. 18, przyp. 26). Istnieją już ważne monografie obrządku bizantyńsko-słowiańskiego. Należy tu wymienić przede wszystkim prace Florentyny Rzemieniuk oraz Stanisława Stępnia, którzy skorzystali z bogatego materiału źródłowego, zachowanego w archiwach kościelnych i państwowych¹³. Akcja neounijna ma też już swoją dość bogatą literaturę szczegółową¹⁴. Warto również pod-

12 W. Hryniewicz, *Czy Rosję należy nawracać? Ekumeniczna lekcja przeszłości a dialog z prawosławiem*, „Zeszyty Naukowe KUL” 37 (1994), nr 1/2, s. 3-20.

13 F. Rzemieńczuk, *Kościół katolicki obrządku bizantyńsko-słowiańskiego (Neounia)*, Lublin 1999; S. Stępień, *Nowa unia kościelna – obrządek bizantyńsko-słowiański*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 141-193.

14 S. Jorsz, *Historyczne znaczenie misji wschodniej jezuitów w Albertynie*, „Roczniki Teologiczne” 53/54 (1997/1998), nr 7, s. 145-152; M. Kalina, *Neounia w województwie białostockim w latach 1924-1939*, „Białostockie Teki Historyczne” 1 (1995), s. 29-54; J. Krętosz, *Wschodnie katolickie obrządki w Polsce*, Katowice 2008; B. Łomacz, *Neounia*, „Więź” 1983, nr 1 (291), s. 82-90; J. Odziemkowski, *Neounia w Polsce 1924-1939*, „Chrześcijanin w Świecie” 20 (1988), nr 10, s. 56-73; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 404-441; T. Pulcyn, *Kostomłoty: dzieje jedynej w Polsce neounickiej parafii i sanktuarium unitów podlaskich według opowiadania ojca Romana Piętki, marianina*, wyd. 3 popr., Warsza-

kreślić, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego ukazywały się w II RP dwa polskojęzyczne pisma propagujące akcję neounijną: „Oriens” (Kraków–Warszawa 1933–1939)¹⁵ i „Unia. Pismo poświęcone sprawie Kresów Wschodnich i Unii” (Kraków 1923–1939). Wydawano też trzy pisma w języku rosyjskim: „Kitież” (Warszawa 1927–1931)¹⁶, „Christijanin” (Wilno 1928–1931), „K’ Sojedinieniju” (Wilno 1932–1936) oraz dwa w języku białoruskim: „Da Złuczeńnia” (Albertyn–Wilno 1932–1936) i „Złuczeńnie” (Warszawa 1938–1939). Najlepiej ruch neounijny rozwijał się we wschodnich województwach międzywojennej Polski, widziano w nim bowiem najskuteczniejszy sposób na zahamowanie ekspansji ideologii komunistycznej z ZSRR oraz związanie ludności kresowej z państwem polskim i Kościołem katolickim. Placówki neounijne Stolica Apostolska utworzyła nawet w koloniach polskich w Harbinie w Mandżurii, aby dotrzeć na teren Związku Radzieckiego od wschodu. Pomimo tych wysiłków obrządek bizantyjsko-słowiański w 1938 roku liczył dokładnie 16649 wiernych. Nie był to sukces w sytuacji, gdy w okresie międzywojennym większa liczba Łemków przeszła na prawosławie (schizma tylawska). Próba uaktualnienia unii brzeskiej w granicach II Rzeczypospolitej w postaci neounii spotkała się z dosyć dużą krytyką ówczesnych publicystów, a także z nieprzychylnym stosunkiem władz państwowych¹⁷. Utworzenie odrębnej administracji kościelnej obrządku bizantyjsko-słowiańskiego zostało przecież dokonane wbrew prawu, z naruszeniem konkordatu, zawartego przez rząd Rzeczypospolitej Polskiej ze Stolicą Apostolską.

wa 2004; J. Szczepaniak, *Polskie władze państwowe wobec akcji neounijnej w latach 1918–1939*, [w:] *Charisteria Tito Górski oblatu. Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu*, red. S. Stabryła, R.M. Zawadzki, Kraków 2003, s. 241–254; Z. Waszkiewicz, *Neounia – nieudany eksperyment?*, [w:] *400-lecie zawarcia Unii Brzeskiej (1596–1996). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dn. 28–29.11.1996*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1996, s. 127–145; H. Wyczawski, *Ruch neounijny w Polsce w latach 1923–1939*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 8 (1970), nr 1, s. 409–420. Z perspektywy ukraińskiej: N. Stokołos, *Neounija jak eksperyment schidnoji polityki Watykanu w Polsce*, „*Ukraiński historyczny żurnal*” (1999), nr 4, s. 74–89.

15 <https://histmag.org/Dookola-akcji-unijnej.-Dwumiesiecznik-Oriens-1933-1939-jako-pismo-propagujace-neounie-w-II-Rzeczypospolitej-7294> [13.10.2017].

16 A. Woźniak, „*Kitież*” – *czasopismo ruchu unijnego w międzywojennej Polsce*, [w:] *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 77–88.

17 W. Piotrowicz, *Unia czy demonstracja? O obrządku wschodniosłowiańskim w Polsce*, Włocławek 1931; H.I. Łubieński, *Droga na wschód Rzymu*, Warszawa 1932; P. Tabiński, *Akcja unijna a krytyka polska*, Warszawa 1932.

Kolejne dwa teksty w części *Komsol i Komintern* (s. 219-231) poświęcone są refleksjom Blütha nad taktyką Kominternu oraz próbom pozyskania liberalnych katolików francuskich. Tom zamyka część *Krytycy Stalina* (s. 235-239). Polski obserwator zabrał głos na temat antystalinowskich zabiegów Lwa Trockiego oraz ewolucji poglądów na temat ZSRR pisarza André Gide'a. Zdaniem polskiego analityka Trocki uosabiał komunistyczne sekciarstwo. Uzupełnieniem wyboru prac sowietologicznych jest szkic *Mój ojciec* (s. 272-285). To ważne uzupełnienie biograficzne napisane przez syna autora antologii – Tomasza Szarotę. Książkę wieńczy bibliografia prac dotyczących Rafała Marcellego Blütha (*Wypowiedzi i wzmianki o autorze tej książki*, s. 286-290) autorstwa Tomasza Szaroty. Wysiłek nad jej zebraniem zasługuje na szczere uznanie.

Praca jest ważnym i interesującym wydarzeniem historiograficznym. Dzięki niej można mieć nadzieję na publikację kolejnych. Kuszącym postulatem byłoby przybliżenie polskiemu czytelnikowi prac sowietologów emigracyjnych. Mam na myśli takich autorów jak: Adam Ulam (1922-2000), Leopold Łabędź (1920-1993), Jerzy Niebrzycki (1902-1968) czy Seweryn Bialer (ur. 1926). Dodatkowy plus publikacji to staranne wydanie oraz redakcja.